

УДК 94 (4) «0375/1492»: 327

ВИЗАНТІЯ ТА БАГДАДСЬКИЙ ХАЛІФАТ НАПРИКІНЦІ ІХ – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ Х ст.*Володимир Кузовков*

Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського
Україна, 54030, м. Миколаїв, вул. Нікольська, 24
e-mail: kusovkov@ukr.net

Відносини Візантії та Багдадського халіфату тривалий час відігравали рішучу роль у міжнародних відносинах на Близькому Сході. Обидві держави виступали центрами сили, чий політичний авторитет визнавали сусіди. Важливий етап відносин між Багдадом і Константинополем – це кінець ІХ – перша половина Х ст.

Якщо у VII-VIII ст. Візантія стримувала арабську експансію, то у ІХ ст. християнська імперія переходить у контрнаступ. Особливо ця тенденція стає наявною у правління Михаїла III (842-867) та з приходом до влади Македонської династії (867-1056). Василій I (867-886) вів тривалу боротьбу з державою еретиків-павликіан у Малій Азії, яку з успіхом закінчив близько 872 р. знищенням їх столиці Тефрики [1]. Поразка павликіан дозволила візантійцям розпочати просування у напрямку володінь емірів Тарса, а також вірменських і грузинських держав.

Другою тенденцією, що впливала на відносини двох держав, стає поступове послаблення центральної влади халіфів Багдада, що спостерігається протягом ІХ ст. Відображенням цього стало зростання політичного впливу тюркських гвардійців – гулямів, які протягом 861-870 рр. самостійно призначали нових халіфів [2], а також перетворення емірів окремих провінцій халіфату у напівнезалежних правителів. Останні, формально визнаючи авторитет Багдаду, часто проводили незалежну зовнішню політику, у т.ч. і по відношенню Візантії. Особливу важливіми для імперії стають відносини з емірами Тарсу, Єгипту (Тулунідами) й Аглабідами Магрибу.

Імператор Михаїл III наніс декілька поразок емірам Тарсу [3], а пізніше ці наступальні дії продовжувались за правління Василя I Македонянина (867-886), переможця павликіан. Однак у 883 р. тарсійці розгромили візантійське військо, що ознаменувало зупинку імперського наступу у Малій Азії [4]. В Італії візантійські володіння потерпали від нападів Аглабідів, формальних васалів Багдаду. У 878 р. араби захопили Сіракузи, що стало ку-

льмінацією їх боротьби з візантійцями за Сицилію. Таким чином, до кінця правління Василя I візантійський наступ припинився і з приходом до влади його наступника Лева VI (886-912) візантійці не мали змоги тиснути на володіння халіфату.

На чолі Багдадського халіфату у цей час знаходились халіфи аль-Мутамід (870-892) і аль-Мутадід (892-902). Останньому вдалось укріпити внутрішнє становище халіфату. Його полководці нанесли поразки хариджитам, які діяли в Іраку. Його наступник ал-Муктафі (902-908) відновив владу халіфів в Єгипті, усунувши емірів Тулунідів (905) [5].

Значною мірою успіхам халіфату у суперництві з Візантією сприяли проблеми, з якими зіткнулась остання у відносинах з іншими сусідніми державами, зокрема з Дунайською Болгарією та Київською Руссю. Конфлікти з північними сусідами відволікали ресурси імперії на захист північного кордону та надавали додаткових можливостей для арабського наступу у Малій Азії.

На візантійсько-арабському прикордонні найбільш запеклою ділянкою декілька століть вважалась кілікійська з еміратом Тарс, правителі якого виступали одними з лідерів газавату у Малій Азії. Багдадським халіфам доводилось вести боротьбу з єгипетськими емірами Тулунідами за вплив на Тарс. Після смерті Ахмеда б. Тулуна (884) за правління його наступників тулунідський вплив у Тарсі занепадає [6]. До 891 р. правителем Тарса був Ямазан, який діяв незалежно від Єгипту. Після його загибелі при осаді візантійської фортеці єгипетський вплив на нетривалий час перемагає і починаючи з 893 р. єгипетські представники від еміра Хумаравейхи керують військовими акціями спрямованими проти візантійських областей [7]. У 896 р. після смерті останнього Тарс потрапляє до зони прямого багдадського впливу, про що свідчить перехід до влади тут Рагіба, колишнього клієнта ал-Муваффака, брата халіфа ал-Мутаміда (870-892), тобто людини, що представляла інтереси Багдаду.

З діяльністю Рагіба пов'язані значні успіхи арабів у боротьбі проти візантійців. У 898 р. Рагіб наніс поразку візантійській ескадрі, яка сприяла переходу ініціативи на морі до арабського флоту [8]. У фемі Ківерріотів араби взяли у полон і стратили близько 3 тисяч моряків. Після цього успішні дії арабів охопили й Егеїду. Відомими ватажками стають Лев Триполійський і ренегат Даміан. Арабському флотові вдалось оволодіти Димитріадою (902) і пограбувати о. Лемнос (903). Кульмінацією арабських успіхів на морі можна вважати 904 р., коли Лев Триполійський, пройшовши у Мармурове море, пограбував Авідос і Парію, а потім оволодів Фессалоніками, містом другим за значенням в імперії після столиці [9].

Важливим вузлом протиріч між Візантією та Багдадським халіфатом залишались землі Закавказзя. Ще у 886 р. Ашот I Багратуні відновив Вірменське царство, отримавши визнання і Візантії, і халіфату [10]. Поступово новостворена держава стає одним з провідних союзників Константинополя у регіоні. Послідовну провізантійську позицію займав вірменський цар Смбат I (890-914), що призводить до загострення політичних протиріч у регіоні. Можливості багдадських халіфів укріпити тут свій вплив обмежувались спробами їх намісників Саджидів проводити незалежну політику. Так, Мухаммед Афшин, який перебував намісником в Азербайджані протягом 889-901 рр., намагався поставити під свій контроль Тарс, однак зустрів супротив халіфів.

У 893 р. Смбат I уклав союзницьку угоду з імператором Левом VI. Відтепер царі Вірменії потрапляли в ієрархію міжнародних партнерів імперії, перетворюючись на «духовних синів» її правителів [11]. Нова ситуація загострила відносини вірменських царів з намісниками Саджидами. Халіфи, побоюючись зростання впливу Саджидів, не приймали серйозних заходів проти вірменських Багратидів, що опосередковано вплинуло на укріплення вірменсько-візантійських політичних зв'язків. Після смерті Афшина намісникам стає його син Юсуф, який відновлює боротьбу проти Смбата I й успішно її закінчив перемогою у 914 р. [12]. Однак загибель Смбата I у цій боротьбі не призвела до розпаду візантійсько-вірменського союзу. Він продовжує діяти і за наступника Смбата I – Ашота II (914-929) [13].

Певним чином на відносини Візантії з Багдадом впливав наступ васалів халіфів – Аглабідів на Сицилії й у Південній Італії. І тут пе-

ревага перебувала на боці мусульман. У 902 р. під контроль арабів перейшла Таорміна, останній населений пункт, що належав візантійцям на Сицилії [14].

Нові тенденції у відносинах Візантії з Багдадським халіфатом стають наявними у кінці правління імператора Лева VI. У халіфаті посилюються відцентрові тенденції та відновлення влади Багдаду над Єгиптом у 906 році слід вважати останнім значним успіхом халіфів у боротьбі з сепаратизмом окремих емірів. З приходом до влади халіфа ал-Муктадіра (908-932) халіфат вступає у нову фазу зовнішньої та внутрішньої кризи [15]. Першим її відображенням стає крах васального щодо Багдаду емірату Аглабідів у Магрибі (909) і виникнення ісмаїлітського халіфату Фатімідів. У подібних умовах стає можливим новий наступ візантійців у Малій Азії, з чим і стикається Багдад, особливо у добу правління візантійських імператорів Романа I Лакапіна (921-944) і Костянтина VII Багрянородного.

Однак зміни на політичному олімпі, які трапились у Константинополі після смерті Лева VI, призвели до загострення відносин з північним сусідом – Болгарським царством. Брат Лева Александр, проголошений імператором, відмовився від сплати данини Симеону Болгарському, що стало приводом для нової війни. Через рік (913) Александр помер, однак наслідки його політичних рішень, у вигляді постійного болгарського військово-політичного тиску, давались взнаки до смерті Симеона у 927 р. Пізніше, за правління у Болгарії Петра I (927-970), зятя Романа I Лакапіна, ситуація на Балканах для візантійської дипломатії спрощується, що розв'язує імперії руки для більш активних дій на сході, де її інтереси перетинались з Багдадом. До цих часів стабілізується внутрішнє політичне становище у Візантії, де міцно встановлюється режим правління Романа I Лакапіна (920-944).

Однак Багдад у цей час не проявляє глобальних амбіцій щодо тиску по відношенню до Візантії, оскільки за правління халіфа ал-Муктадіра більш важливим стає вирішення проблем, які виникли у зв'язку з сепаратизмом окремих регіонів. З перемінним успіхом продовжується боротьба у прикордонній смузі між візантійцями та тарсійськими загонами. Халіфат позначає свою безпосередню присутність у 916 р., коли його армія на чолі з Мунісом вступила у військові дії проти візантійців. Перед цим Муніс відбив наступ ісмаїлітських військ Фатімідів на Єгипет і, повертаючись до Багдаду, придушив виступ Хусей-

на б. Хамдана проти центральної влади [16]. Муніс, керуючи халіфськими військами, мав титул емір аль-умара й фактично диктував свою волю ал-Муктадіру. Він залишався обличчям політики у Багдаді до 933 р. Виступ його з військом проти візантійців можна вважати однією з останніх централізованих військових акцій Багдадського халіфату проти Ромейської імперії. Його війська вступили до візантійських володінь з боку Малат'ї і Тарсу.

Демонстрація сили з боку халіфату співпала з новими планами уряду Зої Карбонопсіни, регента та матері малолітнього імператора Костянтина VII (913-959). Візантійці намагались завдати рішучого удару по Болгарії і для того переводили війська малоазійських фем до Балкан. Задля реалізації цих планів у 917 р. візантійський двір відправив до Багдаду посольство на чолі з Іоанном Родіном і Міхаїлом Токсаром. Патріарх Миколай Містик відправив два листи до еміра Криту з мирними пропозиціями [17]. Посли досягли угоди про мир та обмін полоненими, який традиційно відбувся у вересні на р. Ламус [18]. Візантійцям не вдалося реалізувати амбітні плани на Балканах через поразку на р. Ахелой (серпень 917 р.) [19]. Мир на візантійсько-арабському кордоні тривав також недовго. Вже у 918 р. його порушили араби, можливо користуючись військовим послабленням свого сусіда. У самій Візантії зовнішні поразки сприяли переходу до влади імператора Романа I (920-944), який зробив неповнолітнього Костянтина VII молодшим співправителем разом зі своїми синами.

20-ті роки X ст. характеризувались постійними військовими зіткненнями між Візантією, яку підтримували вірменські Багратиди, та Багдадським халіфатом, який керував коаліцією васальних еміратів. Ще у 914 р. візантійсько-вірменський союз укріпився унаслідок візиту до Константинополя Ашота II Залізного [20]. Одним з наслідків цієї події стало надання Візантією військової допомоги Вірменському царству, території якого у наступні роки витіснили війська аббасидського закавказького намісника Юсуфа. У 923 р. халіфські війська під керівництвом Муніса вдерлися до візантійських малоазійських фем, взявши декілька фортець. Однак, у цілому бойові дії не принесли суттєвої переваги жодній зі сторін. У 924 р. візантійці відправили до Багдаду нових послів зі значними дарами та мирними пропозиціями. Посольство мало успіх, оскільки у 925 р. на р. Ламус обидві сторони знов провели обмін полоненими [21].

Можливо у 924 р. візантійські послы у Багдаді посприяли зриву проекту політичного зближення Болгарії з мусульманським світом. Мусульманські джерела повідомляють про обмін послами між болгарським царем Симеоном і фатимідським халіфом Убайдаллахом ал-Махді. Тоді ж у 924 р. болгарські посланці відвідали Тарс, однак ми не маємо інформації про якусь подальшу координацію дій між тарсійськими арабами та болгарями. Можливим наслідком відсутності результатів у цих переговорах стала відмова Симеона від наступу на Константинополь і болгарська експансія у напрямку Сербії та Хорватії. У 927 р. Симеон помер і Візантії з допомогою дипломатичного тиску вдалося перетворити Болгарське царство на дружню державу [22].

Припинення болгарської експансії на Балканах дозволило Роману I Лакапіну по сутності відмовитись від угод з Багдадським халіфатом. Вже у 925 р. Візантія чинить обережний тиск на прикордонні емірати, що вже можна вважати порушенням миру. У 926 р. візантійці разом з вірменським царем завдають удару по Малат'ї, яка не отримує допомогу з Багдаду [23]. У 927 р. візантійцям вдалося оволодіти Самосатою.

Візантійському наступу сприяла політична криза при багдадському дворі. Протягом невмілого правління халіфа ал-Муктадіра система управління халіфату остаточно втратила збалансованість. Проти халіфа виступив його покровитель Муніс, який вже 929 р. намагався усунути правителя з трону, але ж змушений був відмовитись від цієї ідеї. У 933 р. ал-Муктадір загинув у боротьбі проти свого покровителя, однак і Муніса стратили за наказом наступного халіфа ал-Кахіра [24]. Ці події остаточно підірвали політичний престиж халіфів Багдада. Порожня скарбниця не дозволяла утримувати достатнє військо, яке могло б успішно протидіяти візантійському наступу. Отже, прикордонні еміри, васальні Багдаду, відтепер змушені діяти самостійно відносно загрози з боку християнської імперії.

Візантійські успіхи пов'язують з діяльністю Іоанна Куркуаса, який з 923 р. обіймав посаду доместіка схол [25]. У багатьох військових кампаніях візантійці продовжували діяти разом з військами вірменських Багратидів. У 931 р. зверхність Візантії змушено визнав емір Малат'ї, а у 934 р. візантійці ліквідували цей емірат. Значним ударом по позиціям мусульман став перехід на бік візантійців арабського племені бану Хабіб.

В умовах, коли халіфи Багдаду вже не виконують роль організаторів боротьби проти візантійського наступу, у Сирії з'являється новий політичний центр – емірат Хамданідів. Близько 935 р. володіння цієї родини представляли собою ланцюг стратегічно важливих укріплених міст, серед яких емір Насір ад-Даула правив Мосулом, а його брат Сейф ад-Даула – Діярбакиром (Амідою). З ними часто взаємодіяли і тарсійські араби. У 938 р. Сейф ад-даула наніс суттєву поразку військам Іоанна Куркуаса [26]. Це змусило уряд Романа I Лакапіна шукати нових дипломатичних шляхів впливу на ситуацію, у тому числі відновлення контактів з Багдадом.

Вже влітку 938 р. Багдад відвідало візантійське посольство, яке домовилось про перемир'я й обмін полоненими. Восени візантійці звільнили з полону понад шість тисяч мусульман, а у наступному році – ще 800. Тоді ж посланці Романа I відвідали єгипетського еміра Мухаммеда б. Тугджа, який, визнаючи зверхній авторитет Багдаду, часто проводив незалежну політику. Патріарх Константинополя Феоділакт, син імператора Романа I, направив листи патріархам Александрії й Антіохії, наслідком чого стало те, що останні почали згадувати його ім'я у молитвах і літургії (вперше з часів Омейядів). Ці дипломатичні заходи сприяли поліпшенню відносин Візантії з Багдадом і низкою мусульманських держав, що офіційно визнавали авторитет багдадських халіфів, а також вплинули на політичну ізоляцію Хамданідів. Останні часто ведуть боротьбу за вплив у регіоні не тільки з Константинополем, але й з Багдадом та Єгиптом.

У подальшому до 960-х років саме Хамданіди на чолі з Сейфом ад-Даулом намагаються стримувати візантійський наступ. Боротьба на візантійсько-арабському прикордонні продовжувалась з перемінним успіхом. Найбільшим військово-політичним успіхом візантійців слід вважати отримання у 944 р. в Едессі мандилія (образа Христа), на що мешканці міста отримали дозвіл у Багдаді. Розпад політико-адміністративної системи Багдадського халіфату Аббасидів унеможливив його подальше ефективне втручання у справи на візантійсько-арабському прикордонні [27]. У 942 р. війська Хамданідів на короткотривалий термін вступили до Багдаду, а у 945 р. Багдадом оволоділи шийтські війська Буїдів [28]. Буїди лишили халіфів решток впливу, що остаточно оформило крах старої політичної системи у мусульманському світі та виникнення нових політичних реалій у міжнародних

відносинах на Близькому Сході.

Таким чином, межа IX-X ст. у відносинах між Візантією та Багдадським халіфатом характеризувалась подальшим суперництвом. Поява загрози на північних кордонах у зв'язку з загостренням відносин з Дунайською Болгарією та Київською Руссю, заважала візантійському імператорові Леву VI опрацювати узгоджену політику щодо халіфату. Багдадським халіфам тимчасово вдалось приборкати сепаратизм емірів і відновити свій реальний контроль над певними регіонами халіфату, зокрема Тарсом. Однак цю стабілізацію можна вважати тимчасовим явищем. Невдовзі процеси політичного розпаду халіфату відновляються, що створило умови для відновлення наступу візантійців на володіння халіфів та їх васалів. Особливих успіхів візантійська експансія досягає після 927 р., коли дипломатії Константинополя вдалось врегулювати довготривалий конфлікт з Болгарією за домінування на Балканах. Політична система Багдадського халіфату ж вступає у смугу кризи, яка поступово поглиблюється до 945 р., коли халіфи Аббасиди потрапляють під контроль іранської шийтської династії Буїдів. З 30-х років X ст. основною політичною силою, яка намагається стримувати візантійську експансію на Близькому Сході, стає емірат Хамданідів.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Острогорский Г.А. История Византийского государства / Г. Острогорский / Пер. с нем. М.В. Грацианский, ред. П.В. Кузенков. – М.: Сибирская благовонница, 2011. – С. 308.
2. Кеннеди Х. Двор халифов / Хью Кеннеди; пер. с англ. Н. Тартаковской. – М.: АСТ; Хранитель, 2007. – С. 341-378; Сурдель Д. Цивилизация классического ислама / Д. Сурдель, Ж. Сурдель. – Екатеринбург: У-Фактория, 2006. – С. 76-77; Грюнебаум Г.Е. Классический ислам. Очерк истории (600-1258) / Пер. с англ. И.М. Дижур. Предисл. В.В. Наумкина. – М.: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1988. – 216 с.; Ал-Масуди. Золотые копи и россыпи самоцветов [История Аббасидской династии: 749-947 гг.]. – М.: Наталис, 2002. – 800 с.: ил. (Серия «Восточная коллекция»);
3. История Византии / Под ред. З.В. Удальцовой. – М.: Наука, 1967. – Т. 2. – С. 188-189; Острогорский Г.А. Указ. раб. – С. 297.
4. История Византии... – Т. 2. – С. 183.
5. Мюллер А. История ислама: В 2 томах. – М.: ООО «Издательство Астрель»; ООО «Издательство АСТ», 2006. – Т. 1. – С. 789.
6. Там же. – С. 787.
7. Васильев А.А. Византия и арабы. Политические отношения Византии и арабов за время Македонской династии / А.А. Васильев. – СПб: Типография И.Н. Скороходова, 1902. – С. 109-110.
8. Там же. – С. 113.
9. Продолжатель Феодана. Жизнеописание византийских царей / Под ред. Я.Н. Любарского. – 2-е изд., испр. и доп. – СПб.: Алетейя, 2009. – С. 228-229.
10. Юзбашян К.Н. Армянские государства эпохи Багратидов и Византия (IX-XI вв.) / К.Н. Юзбашян – М.: Наука; Главная редакция восточной литературы, 1988. – С. 105.
11. Оболенский Д. Византийское Содружество Наций.

Шесть византийских портретов / Д. Оболенский. – М.: Янус-К, 1998. – 655 с.; Юзбашян К.Н. Указ. раб. – 300 с.
 12. Васильев А.А. Указ. раб. – С. 198.
 13. Успенский Ф.И. История Византийской империи: Период Македонской династии (867-1057) / Ф.И. Успенский / Сост. Л.В. Литвинова. – М.: Мысль, 1997. – С. 390.
 14. История Византии... – Т. 2. – С. 192.
 15. Whittow M. The making of Byzantium, 600-1025. – Berkeley – Los Angeles: University of California Press, 1996. – P. 327-334.
 16. Васильев А.А. Указ. раб. – С. 207.
 17. Византийские сочинения об исламе (тексты переводов и комментарии) / Под ред. Ю.В. Максимова. – М.: Изд-во ПСТГУ, 2012. – С. 133-144.
 18. Васильев А.А. Указ. раб. – С. 208 – 212.
 19. Whittow M. Op. cit. – P. 290; Stephenson P. Byzantium's Balkan frontier: A political study of the Northern Balkans, 900-1204. – Cambridge: Cambridge University press, 2004. – P. 22-23.

20. Юзбашян К.Н. Указ. раб. – С. 109.
 21. Васильев А.А. Указ. раб. – С. 222-223.
 22. Оболенский Д. Указ. раб. – С. 127.
 23. Хроника Симеона Магистра и Логофета / Перевод со среднегреческого А.Ю. Виноградова, вступительная статья и комментарии П.В. Кузенкова. – М.: Русский фонд образования и науке, 2014. – С. 227.
 24. Мец А. Мусульманский Ренессанс / А. Мец. – М.: Наука; Восточная литература, 1973. – С. 21; Сурдель Д., Сурдель Ж. Указ. раб. – С. 83.
 25. Острогорский Г.А. Указ. раб. – С. 345.
 26. Мюллер А. Указ. раб. – Т. 1. – 912 с.
 27. Хроника Симеона Магистра и Логофета... – С. 233.
 28. Ходжсон М. История ислама: Исламская цивилизация от рождения до наших дней / Маршалл Ходжсон. Пер. с англ. А.Н. Гордиенко, И.В. Матвеева, Н.В. Шевченко, под науч. ред. Т.К. Ибрагима. – М.: Эксмо, 2013. – 1018 с.

Кузовков Володимир *Візантія та Багдадський халіфат наприкінці IX – у першій половині X ст.*

У статті аналізуються політичні відносини Візантії та Багдадського халіфату наприкінці IX – першій половині X ст. Обидві держави розглядаються як важливі центри міжнародних систем, що склались у ранньому середньовіччі. Особлива увага приділяється динаміці змін у відносинах обох держав, факторам, що впливали на їх протистояння та взаємодію.

Ключові слова: Візантія, Багдадський халіфат, дипломатія, міжнародні зв'язки, халіф, імператор

Кузовков Владимир *Византия и Багдадский халифат в конце IX – первой половине X вв.*

В статье рассматриваются политические отношения Византии и Багдадского халифата в конце IX – первой половине X вв. Эти государства анализируются как важные центры международных систем, которые сложились в раннем средневековье. Особое внимание уделяется динамике изменений в отношениях обоих государств, факторам, которые влияли на их противостояние и взаимодействие.

Ключевые слова: Византия, Багдадские халифат, дипломатия, международные связи, халиф, император

Kuzovkov Vladimir *Byzantium and the Baghdad Caliphate at the end of the IXth – the first half of the Xth century*

The article examines the political relations of Byzantium and the Baghdad caliphate at the end of the IXth – the first half of the Xth century. These states are analyzed as important centers of international systems that developed in the early Middle Ages. The author notes the important changes that have occurred in the nature of the relationship between the two states during this time. In the reign of the first emperors of the Macedonian dynasty (867-1056) Byzantium strengthens its international positions and passes to external expansion aimed at reviving its influence in the Middle East. The Abbasid Caliphate strives to restrain the Byzantine offensive, but the gradual disintegration of his political system leads to the loss of leadership in the region. Separatism of the rulers of certain regions of the caliphate turns them into independent political actors, who increasingly establish independent ties with Constantinople. A serious blow to the authority of Baghdad is caused by the political rise of Shia Islam, which is expressed in the emergence of the caliphate of the Fatimids and the state of the Buyids. Constraining factor for Byzantine expansion for a while is a complex relationship with the Danube Bulgaria and Kievan Rus'. However, after the death of the Bulgarian king Simeon (927), relations between Constantinople and its northern neighbors are normalized, which frees up the resources of the empire for eastern expansion. Baghdad is losing the leadership position, which was fixed by the liquidation of the state of the Caliphs by the Shiite dynasty of Buyids.

Keywords: Byzantium, Baghdad caliphate, diplomacy, international relations, caliph, emperor

Рецензенти:

Гребенніков Ю.С., к.і.н., доцент
 Смирнов І.О., к.і.н., доцент

Надійшла до редакції 14.05.2017 р.